

<https://doi.org/10.62837/2026.1.105>

GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF qızı ŞÜKÜROVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru. dosent

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,

Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi

Email: www.gulxani@outlook.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7766-7247>.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

(2-ci hissə)

XÜLASƏ

“Azərbaycan dilinin tarixi” (təhlillər, tədqiqatlar) adlı məqalədə Müasir Azərbaycan dili, ədəbi dil tarixi, türkologiya və ümumi dilçilik üzrə görkəmli alim-mütəxəssis Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə elmlər doktoru, akademik Nizami Cəfərovun təhlil və tədqiqatları araşdırılır, gəldiyi qənaətlər, dil tariximiz, Azərbaycan dilinin, dilçiliyinin metodoloji məsələləri ilə bağlı dəyərli fikirləri tədqiqata cəlb edilir. Azərbaycan xalqının, türk dünyasının zəngin mənəvi zənginliyi, mənsub olduğu xalqın dilinin incəlikləri, Azərbaycan dil tarixi, onun metodoloji problemləri, Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü tarixi, Azərbaycan dilində cümlənin struktur-semantik təkamülü, eposlarımızdan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dili, klassik sənətkarlarımızdan Füzulinin dili, Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi, şimali və cənubi Azərbaycan ədəbi dili kimi məsələlərə dair böyük elmi araşdırmalar diqqətə çəkilir. Azərbaycan xalqının, türk dünyasının zəngin mənəvi zənginliyi, mənsub olduğu xalqın dilinin incəliklərinə nüfuz etmə qabiliyyəti, dil tariximiz, Azərbaycan dilinin, dilçiliyinin metodoloji məsələləri, dilçiliyimizin mühüm problemləri, Azərbaycan dili tarixi, Azərbaycanşünaslığın əsasları, dil tariximizin, Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi yol, türk xalqlarının qədim tarixi, ədəbiyyatı tarixi və müasir ədəbi proseslə bağlı problemləri araşdırılır. Azərbaycan dili tarixinin müstəqil bir elm sahəsi kimi inkişafı, türk dilinin ləhcələrindən olan Azərbaycan dilinin etnik mənşəyi, türk dillərinin müştərək dövrləri, xüsusiyyətləri, türk dillərinin diferensiasiyası ilə bağlı aparılan tədqiqatlar araşdırılır.

Açar sözlər: azərbaycan, dil, tarix, türk dili.

Giriş.

Tədqiqatçılarımız ümumtürk araşdırmalarda dil və dil tarixi, ədəbiyyat tarixi, klassika və müasirlik məsələlərinə obyektiv elmi münasibəti Nizami Cəfərovun yaradıcılığında daha əhatəli görürlər. “Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü tarixinə dair” məqaləsində “ümumtürkcənin varisi” Azərbaycan türkcəsinin olduğunu, “lakin Azərbaycanın etnolinqvistik coğrafiyasının kifayət qədər mürəkkəb, rəngarəng olması həmin ərazidə tarixən heç də o qədər sadə olmayan etno-

linqvistik proseslərin getdiyini” göstərdiyini yazır. “Qədim (ümum-) türk dili təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında Altay dilinin bölünməsi ilə əlaqədar olaraq təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Həmin bölünmə prosesi isə, görünür, bir neçə min il davam etmişdir (e.ə. IV-III minilliklərdən e.ə. I minilliyə qədər). Ona görə də eramızdan əvvəlki minilliklərdə prototürkcədən, yaxud Altay dilinin türk, monqol və tunqus-mancur “dialekt”lərindən danışmaq mümkündür.” (1.7)

Araşdırmalarında Altay dilinin türk, monqol, tunqus-mancur dillərinə diferensiasiyasını uzun sürən mürəkkəb etnolinqvistik proses kimi götürür, həmin prosesi bütün dəqiqliyi ilə təsəvvürdə canlandırmağın mümkün olmadığını deyir. Lakin bir məsələni xüsusi olaraq qeyd edir ki, türk dili altay birliyindən ayrıldıqda türkcənin bir-birindən hələ çox fərqlənməyən daxili dialektləri mövcud idi, həmin dialektlərin bəziləri ümumaltay xüsusiyyətlərini mühafizə etdiyi halda, bəziləri həmin əlamətləri itirərək, artıq modern əlamətlər (yəni gələcək türkcənin əlamətlərini) qazanmışdı, ona görə də eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq türkcənin dialektlərinin “müxtəlif inkişaf səviyyələri ilə” diqqəti cəlb etdiyini bildirir.

Bununla belə e.ə. I minilliyin ortalarından b.e. I minilliyinin ortalarına qədərki dövrdə qədim (ümum-) türk dilindən (bu cür bütöv bir şəkildə!) qədim (ümum-) “türkcənin daxili dinamikası, diferensiasiya meyilləri”nin inkar olunmaması şərtilə danışmağın tamamilə mümkün olduğunu söyləyir.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixinə ümumi baxış. Qədim (ümum-) türk dilinin normaları və funksional üslub imkanları barədə təsəvvürü qədim türk eposunu təşkil edən “Yaradılış”, “Alp Ər Tonqa”, “Oğuz kağan”, “Göy türk”, “Ərgənəkön”, “Köç” və s. dastanlar, qədim türk (run) yazılı abidələri yaratdığını, qədim türk dastanlarının “mətnşünaslıq səciyyəsinə, mühafizə olunma üsuluna görə bir-birilərdən” fərqləndiyini (“onların çox az bir hissəsi uzun zaman şifahi şəkildə xalq arasında dolaşmış, yalnız son dövrlərdə yazıya alınmışdır, əksər hissəsi isə orta əsrlərdə türk və ya qeyri-türk dilli mənbələrə səpələnmişdir”-N.C) yazır. I minilliyin ortalarından başlayaraq əvvəl qədim türk (run), sonra uyğur, daha sonra ərəb əlifbası ilə yazılmış ümumtürk abidələrinin qədim türk epos təfəkkürünün bilavasitə “təzyiq”i altında yarandığı, “Qədim türkcəni yekunlaşdıraraq orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektləri-dillərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M. Kaşqari “Divan”ı (2) ümumtürkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq etdiyi, “türk dili ilə ərəb dilinin atbaşı bərabər yürüdüklərini” göstərdiyi, “Divani-lüğətit-türk”ün müxtəlif “türk tayfa dillərinin, dialektlərinin birinin digərindən az və ya çox dərəcədə fərqlənməsini göstərməklə kifayətlənmədiyi, həmin dilləri, dialektləri birləşdirən ümumi cəhətləri daha çox təzahür etdirməklə müəllifin belə bir ideyasını” uğurla əks etdirdiyi qeyd edilir. Bununla belə, qədim (ümum-) türk dilinin artıq biri digərindən həm fonetik, həm leksik, həm də müəyyən dər-

əcədə qrammatik baxımdan fərqlənən dialektlərə-dillərə bölünməsinin davam etdiyini, bu prosesin aşağıdakı amillərin təsiri ilə getdiyini qeyd edir:

- 1) türkcənin müxtəlif dialektlərə (nəticə etibarilə dillərə) bölünməsi üçün daxili meyli;
- 2) coğrafi ayrılma, təcrid olunma;
- 3) ictimai-siyasi ayrılma, təcrid olunma (xüsusilə, müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi).

Qədim ümumtürk dilinin bölünməsi prosesinin «I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində əsasən üç türk dilinin (və bir sıra aralıq dialektlərin, qıpçaq dili, oğuz dili, karluq dili) formalaşması ilə başa çatsa da, həmin dillərin bir-biri ilə əlaqəsi «sıx, intensiv» olduğundan, «ümumi bir dilin (ümumtürkcənin) dialektləri təsəvvürünü» yaratdıqlarını yazır. Belə bir faktı diqqətə çəkir ki, Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixi qədim ümumtürkcədə gedən diferensiasiya (bölünmə) prosesinin mürəkkəbliyini əks etdirdiyi kimi, inteqrasiya (əlaqələr) prosesinin çoxcəhətliliyini, çoxtərəfliliyini də göstərir. Və bu cəhət ancaq Azərbaycan dilinə aid olmaqla qalmır, demək olar ki, bütün türk dillərini bu və ya digər dərəcədə əhatə edir. Qıpçaq, oğuz və karluq xüsusiyyətləri az və ya çox dərəcədə bütün türk dillərində müşahidə edildiyini vurğulayır, həmin xüsusiyyətlərin müxtəlif dövrlərdə ümumtürk miqyasında qabarması, bütün türk dillərinə öz təsirini az və ya çox dərəcədə göstərməsi ilə əlaqələndirir. Azərbaycan dilinin tarixində qıpçaq təsiri özünü V-IX, oğuz təsiri IX-XIII, karluq təsiri isə XIII-XVI əsrlərdə daha çox hiss etdirdiyi, digər türk dillərinin də “həmin təsirlərə təxminən eyni dövrlərdə” məruz qalmış olduğu qənaətinədir. “Ona görə ki, qıpçaqların, oğuzların və karluqların ümumtürk kontekstində baş verən passionarlığı – etnosiyası, etnokulturoloji aktivliyi ümumiyyətlə həmin dövrlərə düşür” (1.10).

Nizami Cəfərov Azərbaycanda türkcənin, yaxud prototürkcənin, yaxud da altaycanın hansı dövrdən yayılıb-yayılmamasının “mübahisəli” olduğunu yazır. Eramızdan əvvəlki minilliklərdə Azərbaycanda Altay, prototürk, türk etnoslarının varlığını təsdiq etmək yoxluğunu sübut etmək qədər “çətin” bilir. Ona görə də həmin mübahisəli, daha doğrusu, qeyri-müəyyən dövrü, müəyyənleşmiş metodoloji əhəmiyyətə uyğun olaraq, “tarixə qədərki dövr” adlandırır, diqqəti “tarixi” dövr üzərində cəmləşdirmək lazım gəlir. Qafqazın, eləcə də ətraf regionların müxtəlif dilli mənşələri türklərin (bu cür diferensial şəkildə: altayların, yaxud prototürklərin deyil, məhz türklərin) Azərbaycanda eramızın ilk əsrlərindən etibarən mövcudluğunu nümayiş etdirir” - deyir. Həmin əsrlərdən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədərki dövrdə Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda türklüyün genişləndiyi, türkcənin həmin regiondakı İran, İber-Qafqaz dillərini sıxışdırdığı, bu mənada eramızın I minilliyinin «Azərbaycanın türkləşməsi dövrü» olduğunu söyləyir. Bir sıra tədqiqatçıların “Azərbaycanın türkləşməsi prosesini daha çox linqvistik bir proses hesab etməyə, həmin hadisənin

mürəkkəb etnososial təbiətini nəzərə almamağa meyilli” olduqlarını yazır: “onların fikrincə, Azərbaycanın türkləşməsi artıq müəyyən olmuş qeyri-türk mənşəli Azərbaycan cəmiyyətinin, yaxud xalqının türkcəni buraya köçən (inkışaf səviyyəsi yerlilərinkindən aşağı olan) türklərdən qəbul etməsi şəklində olmuşdur. Həmin qənaətlə razılaşımaq ona görə çətindir ki,

a) türklər Azərbaycana təxminən min illik bir dövrdə müəyyən fasilələrlə, bununla belə, böyük kütlələrlə gəlmiş, V-VII əsrlərdə (yəni İslamın yayıldığı ərəfədə) ölkə əhalisinin həm əksəriyyətini, həm də sosial-siyasi baxımdan fəal hissəsini təşkil etmişlər;

b) türklərin meydana çıxmasına qədər Azərbaycanda mövcud olmuş İber-Qafqaz (Şimalda) və İran (əsasən Cənubda) etnoslarının Azərbaycanın Şimalını və Cənubunu əhatə edəcək Azərbaycan superetnosunu yaratmış olduqlarını güman etmək nəinki çətindir, hətta demək olar ki, qeyri-mümkündür;

c) Azərbaycana gələn hun türkləri, qıpçaqlar, oğuzlar da həmin regiondakı qeyri-türk mənşəli etnoslarla daha çox “diplomatik əlaqədə” olmuş, xüsusilə oğuzlar tarixin onlara verdiyi böyük səlahiyyətdən istifadə edərək nəinki qeyri-türk mənşəli etnoslara, özlərinə qədər Azərbaycanda yayılmış türk mənşəli etnoslara da xüsusi iddia ilə yanaşmışlar” (1.11).

Azərbaycanın eramızın I minilliyindəki etnik tərkibi, xüsusilə türk tayfalarının burada məskunlaşması prosesindən bəhs edən tədqiqatçıların əllərində mənbələr az olduğundan həmin tayfaların adlarını çəkməklə kifayətləndiyini, “onları daha çox müstəqil etnik hadisə olaraq” qəbul etdiklərini, “müxtəlif dövrlərdə mövcud türk tayfalarını saymaqla müəyyən qarışıqlıq, eklektika” yaratdıqlarını bildirən Akademik Nizami Cəfərov bu fikirdədir ki, müasir araşdırmaların bir məqsədi də elə bilir ki, ümumtürkoloji materialdan çıxış etməklə həmin eklektikanı aradan qaldırmağa çalışmaqdan, mənbələrdə adı çəkilən türk tayfalarının nə dərəcədə eyni, yaxud müxtəlif olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. N.A.Baskakovun (3) tədqiqatlarına diqqəti çəkir. Tarixən türk dillərinin əsasən üç dialekt nümayiş etdirməsi (oğuz, qıpçaq və karluq “dialektləri”), onun buraya o qədər möhkəm tarixi yeri olmayan bulqar “dialekt”ini də əlavə etməsi, bulqar “dialekt”inin türk “dialekt”lərindən “çox erkən təcrid olduğundan, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində əsasən formalaşmış türk dillərində bulqar qatı” axtarmağın “özünü doğrultmadığını” yazır: “Azərbaycan dilinin təşəkkülündə isə N.A.Baskakovun fikirlərini (türk dillərinin tarixi təsnifatında) xüsusi yer alan oğuz və qıpçaq “dialekt”ləri iştirak etmişlər) verir və bildirir ki, lakin görkəmli türkoloq nədənsə qıpçaq komponentinə fikir vermədən Azərbaycan dilini qeydsiz-şərtsiz oğuz qrupuna aid edərək yazır ki, Azərbaycan dilinin kökləri bir neçə müasir türk dili üçün əcdad dil» olan VIII-X əsrlər Orta Asiya oğuz tayfalarının dilinə gedib çıxır. Hun türklərinin ardınca Azərbaycana güclü qıpçaq axınlarının başlanması, həmin axınların Azərbaycanın, xüsusilə onun

Şimalının etnolinqvistik taleyini faktiki olaraq həll etdiyini, Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli etnosların yenidən məskunlaşmaları, Azərbaycanın, ümumən Qafqazın dağlıq ərazilərində sıxışdırılmaları, müəyyən mənada müdafiə məqsədilə “təcrid olunmaları” prosesinin də “qıpçaq yürüşlərinin intensiv olduğu dövrə – I minilliyin ikinci yarısına» düşdüyünü yazır. Akademik Nizami Cəfərov fikrini davam etdirərək bildirir ki, lakin demək olmaz ki, qıpçaqlar özlərini eynilə hun türkləri kimi aparır, yerli əhaliyə etinasız yanaşırdılar. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hun türklərindən fərqli olaraq qıpçaqlar Azərbaycanda daha inamla məskunlaşır, Qafqazın Şimalı ilə əlaqələrini get-gedə itirirdilər. Beləliklə, Azərbaycanda etnolinqvistik konsentrasiyanın əsasını təşkil edəcək etnik komponent formalaşırdı. Ümumiyyətlə, qıpçaqların I minilliyin ortalarından başlayaraq müxtəlif mənbələrdə müxtəlif adlarla (beçeneqlər, kumanlar, poloveslər, xəzərlər...) adlandırılması, buraya həmin dövrdən (I minilliyin ortalarından) etibarən qıpçaqlaşmış hun tayfalarının (sabit-suvar, avar, bulqar...) mənbələrdə artıq o qədər də tez-tez xatırlanmayan adlarını da əlavə etməyin lazım gəldiyini yazır.

Və prinsip etibarilə, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər müxtəlif dövrlərdə Şimaldan (əsasən Dərbənd keçidindən) Azərbaycana gələn türk tayfalarının hamısının yazılı mənbələrin yaddaşında nəticə etibarilə qıpçaq türklərinə məxsus dil xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı kimi qaldıqlarını, bunun aşağıdakı səbəblərini göstərir:

“a) I minilliyin ortalarına qədər Azərbaycana yürüş edən (burada məskunlaşan, yaxud geri-Şimali Qafqaza qayıdan) türklər-hun türkləri qıpçaqların bilavasitə varisi olmuşlar;

b) I minilliyin ikinci yarısında Azərbaycana yürüş edən (əsasən, burada qalıb məskunlaşan) qıpçaqlar o qədər böyük qüvvə idilər ki, özlərinə qədərki hər hansı qeyri-qıpçaq xüsusiyyətini (əgər var idisə!) unutdurdular”.

İlk orta əsrlərin Bizans, erməni və gürcü mənbələrində işlənmiş türk sözlərinin onların dilinə məhz qıpçaq türkcəsindən keçdiyini yazır: “həmin sözlər nə qədər dəyişikliklərə məruz qalsa da, yenə qıpçaq türkcəsinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir: ot//xot, voçxor//koçxor, alp, xaqan, xatun, tenq, çiçək, arık, tarxan, ayıt və s.”(1.13)

Qıpçaq türklərinin Qafqazda yazılı abidələrinin qalmadığını Türkünstanda yaşayan oğuzlardan, karluqlardan fərqli olaraq, onların yazısı, əlifbası olmamasında görür. İslamın qəbulu ilə əlaqədar ərəb əlifbasının türk dünyasında geniş yayıldığı dövrdə də qıpçaqların (xüsusi şəraitə düşmüş məmlükləri çıxmaq şərti ilə) yazı-pozuya o qədər fikir vermədiyini, bir sıra praktiki xarakterli yazılı abidələr (əsasən, lüğətlər) yaratmaqla kifayətləndiklərini söyləməklə yanaşı, onların zəngin şifahi ədəbiyyatları (və mükəmməl şifahi ədəbi dilləri!) olduğunu da vurğulayır.

I minilliyin sonlarına doğru qıpçaqların Azərbaycandakı etnosiyasi mövqelərini yavaş-yavaş itirdiyi, oğuzların öz gücünü bütün aydınlığı ilə hiss etdirdiyi bildirilir.

M.Kaşqari “Divani-lügət-it-türk”də türk tayfalarının, xalqlarının Qərbdən Şərqə doğru aşağıdakı şəkildə yerləşdiklərini qeyd etdiyini (“Bizans-Rum ölkəsinə ən yaxın olan boy beçənəkdir, sonra qıpçaq, oğuz, yemək, başqırt, başmil, qay, yabaqu, tatar, qırğız gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar» – M.K) yazır.

VII-VIII əsrlərdə öz passionarlıq dövrünə qədəm qoyan karluq türklərinin Türküstandan qıpçaq türklərini Şimal-Qərb, oğuz türklərini isə Cənub-Qərb istiqamətində sıxışdırmağa başladıkları, beləliklə, oğuzların Azərbaycana VII-XI əsrləri əhatə edən kütləvi axınlarının başlandığı bildirilir. Həmin axınlar IX-XI əsrlərdə çox güclü olduğundan Azərbaycandakı qıpçaq türkləri (ümumən, Azərbaycan əhalisi) nə hərbi-siyasi, nə də mənəvi müqavimət göstərə bilər. Akademik Nizami Cəfərov Azərbaycan dilinin milli əsaslar üzərində yenidən formalaşdığı XVII-XVIII əsrlərə qədər onun lügət tərkibində qıpçaq sözlərilə oğuz sözlərinin paralelliyi (sinonimliyi) mövcudluğunu qeyd edir. XI-XII əsrlərdə və sonrakı əsrlərdə də Azərbaycana «gəlmə» oğuzların «yerli» qıpçaqlardan üstünlüyünün “yalnız Azərbaycan miqyaslı bir hadisə deyil”, ümumiyyətlə, “Azərbaycanda gedən etnosiyasi proseslərin (həmin proseslərin ən mühüm nəticəsi olan Azərbaycan xalqının təşəkkülü hadisəsi!) ümumən türk dünyasında özünü göstərən daha möhtəşəm proseslərin tərkib hissəsi” olduğu açıqlanır. Uzun zaman Azərbaycan dili tarixinin əksər araşdırıcılarının məsələnin bu cəhətinə fikir vermədiyini, genişmiqyaslı etnosiyasi proseslərin Azərbaycan miqyasındakı əks-sədasını öyrənməklə öz işlərini bitmiş hesab etmiş olduqlarını, bu da Azərbaycan xalqının (və dilinin) təşəkkülü kimi əhəmiyyətli bir məsələnin lazımi səviyyədə araşdırılmasına imkan vermədiyini, tədqiqatların olduqca dar coğrafi miqyasda aparıldığını, ona görə də Qafqazda mövcud olan müasir superetnosların – azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin etnik tarixinin eyni bir metodologiya ilə tədqiqinə çalışılmış olduğunu təəssüflə hissi ilə qeyd edir.

Alimin fikrincə, “orta əsrlərdə Azərbaycanda baş verən mürəkkəb etnolinqvistik proseslər aşağıdakı geniş (dünya!) miqyaslı hadisələrin bilavasitə təsiri ilə getmişdir:

1) Eramızın ilk əsrlərindən etibarən hun türklərinin Şərqdən Qərbə yürüşləri. Şimali Qafqazın, ümumən Dəşti-Qıpçağın “türkləşməsi”, Azərbaycanda əvvəl hun türklərinin, sonra isə qıpçaqların məskunlaşması.

2) I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində qıpçaq erasının bitib, oğuz erasının başlanması – İslamı qəbul etmiş oğuz türklərinin bütün Türküstan, Azərbaycana, Kiçik Asiyaya yayılması, qıpçaqların Şimali Qafqazdan Azərbaycana müdaxilələrinin dayanması, oğuzların beynəlxalq miqyasda nüfuzunun güclənməsi, qıpçaqların dünyadan təcrid olunması.

3) Orta əsrlərin sonlarında oğuz türklərinin tarixi bütövlüyünün təbii olaraq dağılması, Azərbaycanın əsasən oğuzlardan ibarət cəmiyyətinin etnolinqvistik həddlərinin müəyyənləşməsi” (1.15)

Azərbaycanda, xüsusilə onun Şimal dağlıq regionlarında təcrid olunmuş şəkildə yaşayan qeyri-türk mənşəli etnosları “kifayət qədər qədim hadisə” bilir “və tarixən bir sıra sıxışdırılmış xalqların çölləri, düzləri qaliblərə tərک edərək dağlara çəkilməli olması ona görə qədim xalqların, dillərin qalıqlarına yer kürəsinin hər yerində məhz dağlarda, yaxud qurunun təcrid olunmuş guşələrində təsadüf edilməsi kimi fikirləri (İ.Q.Herder) yada salan Akademik Nizami Cəfərov “bununla belə, həmin qədim etnoslar Azərbaycan xalqının (və dilinin) təşəkkülü prosesində o qədər də fəal iştirak etməmişlər, onları təcrid olunmuş həyat tərziindən, çox sonrakı dövrlərin sosial intensivliyi çıxarmış, ümummillə hərəkata qoşmuşdur.” – deyir. Və gəlidiyi qənaət budur ki, türk mənşəli Azərbaycan dili eramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycanda məskunlaşan hun türklərinin, sonra buraya Şimaldan gələn qıpçaqların (əsasən, VII-IX əsrlər), Cənubdan gələn oğuzların (əsasən IX-XI əsrlər) etnoinqvistik konsentrasiyası nəticəsində formalaşmış, qədim dövrlərdən Azərbaycanda yaşayan müxtəlif mənşəli (Qafqaz, İran, türk) etnosların ümumi ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılıb inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. I cild (5 cilddə). Bakı. “Elm”, 2007.
2. Mahmud Kaşğari. "Divanü Lüğat-it-Türk". 4 cilddə. Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər, Bakı: "Ozan", 2006
3. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. Н. А. Баскаков. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Высшая школа, 1969. 384 с.
4. Əhməd Cəfəroğlu. Türk dili tarixi. İstanbul. 1984.

GULXANI SHUKUROVA

HISTORY OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE

(analyses, research)

Summary

(Part 1)

In the article titled “A general overview of the history of the Azerbaijani language” (analyses, researches), the analyses and researches of the outstanding scientist-specialist in the modern Azerbaijani language, literary language history, Turkology and general linguistics, full member of the Azerbaijan Academy of Sciences, honored scientist, doctor of sciences in philology, academician Nizami Jafarov are examined, the conclusions he reached, the history of our language, his valuable ideas on methodological issues of the Azerbaijani language and linguistics are involved in the research. The rich spiritual wealth of the Azerbaijani people and the Turkic world, the subtleties of the language of the people to which they belong, the history of the Azerbaijani language, its methodological problems, the history of the formation of Azerbaijani Turkish, the structural-semantic evolution of the sentence in the Azerbaijani language, the language of our epics “Kitabi-Dade Gorgud”, the language of our classical artists Fuzuli, the Azerbaijani literary language of the 17th-18th centuries, the history of the nationalization of Azerbaijani Turkish, and the literary

languages of northern and southern Azerbaijan are highlighted. The rich spiritual wealth of the Azerbaijani people, the Turkic world, the ability to penetrate into the subtleties of the language of the people to whom it belongs, our language history, methodological issues of the Azerbaijani language, linguistics, important problems of linguistics, the history of the Azerbaijani language, the foundations of Azerbaijani studies, the path of our language history, Azerbaijani literature, the ancient The development of the history of the Azerbaijani language as an independent branch of Science, the ethnic origin of the Azerbaijani language, which is one of the dialects of the Turkic language, the joint periods of Turkic languages, their features, the studies on the differentiation of Turkic languages are investigated.

Key words: Azerbaijan, People, language, Turkic, epics

ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА (анализ, исследования)

Резюме (Часть 1)

В статье под названием “Общий обзор истории азербайджанского языка” (анализы, исследования) представлены анализы и изыскания выдающегося ученого-специалиста по современному азербайджанскому языку, истории литературного языка, тюркологии и общему языкознанию, действительного члена Академии наук Азербайджана, заслуженного деятеля науки, доктора Рассматриваются кандидат филологических наук, академик Низами Джафаров, сделанные им выводы, история нашего языка, его ценные идеи по методологическим вопросам азербайджанского языка и лингвистики. Богатое духовное богатство азербайджанского народа и тюркского мира, тонкости языка народа, к которому он принадлежит, история азербайджанского языка, его методологические проблемы, история формирования азербайджанского турецкого языка, структурно-семантическая эволюция предложения в азербайджанском языке, история развития азербайджанского языка в целом. язык наших эпосов “Китаби-даде Горгуд”, язык наших классиков Физули, азербайджанский литературный язык XVII-XVIII веков, история национализации азербайджанского турецкого языка., а также выделены литературные языки северного и южного Азербайджана. Богатое духовное богатство азербайджанского народа, тюркский мир, умение вникать в тонкости языка народа, к которому он принадлежит, историю нашего языка, методологические вопросы азербайджанского языка, лингвистику, важные проблемы языкознания, историю азербайджанского языка, основы азербайджанского языка в целом. исследования, путь истории нашего языка, азербайджанская литература, древнее развитие истории азербайджанского языка как самостоятельной отрасли науки, этническое происхождение азербай-джанского языка, который является одним из диалектов тюркского языка, исследуются совместные периоды тюркских языков, их особенности, исследования по дифференциации тюркских языков.

Ключевые слова: Азербайджан, народа, язык, тюркских, эпос.

Rəyçi: Elmlər doktoru, prof.Yeganə İsmayılova